

SZÍVÓS MIHÁLY

A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból

A jeltörténeti vizsgálódások a történettudományi és kultúratörténeti elemzések szerves részei lehetnek. Emellett a rendszeres jellegű szemiotikai elemzések is kiterjedhetnek az adott téma jeltörténeti aspektusainak elemzésére. E rövid tanulmány elsődleges célja a jeltörténeti kutatások elhelyezése a szemiotikán és a művelődéstörténeten belül, továbbá annak megvizsgálása, hogy a magyar művelődéstörténet két olyan kiemelkedő vállalkozásában, mint amilyen a Domanovszky Sándor és munkatársai által megírt *Magyar művelődéstörténet* (DOMANOVSZKY 1–5.), valamint a nemrég befejeződött *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (MAMŰL I–XIV. LX.), hogyan jelennek meg jeltörténeti elemek. Ezen túlmenően szükségesnek látszik a jeltörténeti elemzés néhány alapvető lépésének bemutatása, valamint a jeltörténeti tudás gyakorlati felhasználásának példákkal történő szemléltetése. A jelek és használati formáik együtt fejlődnek azzal a lényel, aki használja őket, így az emberrel is. Ezért a jeltörténeti kutatások alapvető módon hozzájárulnak mindenféle fejlődési folyamat leírásához és bizonyos mértékig modellezéséhez is. Ily módon a jeltörténeti elemzés a művelődéstörténeti kutatásoknak is szerves része lehet.

A Domanovszky és munkatársai megalkotta művelődéstörténet elsősorban színvonalas történettudományi munka, amelynek kialakítása során nem volt cél valamilyen interdiszciplináris megközelítés érvényre juttatása. Emellett, mint ismeretes, nem szakszócikkek formájában tárgyalja az anyagot, hanem átfogó, nagy terjedelmű tanulmányok formájában, amelyek főleg a magas kultúra produktumaira összpontosítottak. Így más, ma már a művelődéstörténeti diszciplínák körébe tartozó részdiszciplínákhoz hasonlóan a jeltörténet szempontjai sem jelenhettek meg az anyagban. A jeltörténetészt némileg kárpótolja

a bőséges és megfelelően összeválogatott képanyag, amely nagyon sokféle jelet mutat be, és így empirikus támpontja lehet a másodlagos, a már megjelent képeket és szövegeket felhasználó jeltörténeti kutatásnak is. A jeltörténeti szempont megjelenésére azonban e több mint hetvenéves műben már csak azért sem kerülhetett sor, mert a diszciplína sokkal később, a 20. század utolsó harmadában kezdte meghatározni önmagát a szemiotikán belül. Kétségtelen viszont, hogy a heraldikusok és az ipartörténészek kutatóműhelyeiben már régebben is tényleges jeltörténeti kutatások folytak, bár nem a jeltudomány égisze alatt.

A jóval később – 2003 és 2014 között – megjelent *Magyar művelődéstörténeti lexikon* szócikkek szerinti tagolása egyes témák esetén már arra készítette a szerzőket, hogy ránagyítsanak olyan részletekre, amelyek kifejezetten jeltudományi szempontból is értelmezhetők. Így például a lexikon tárgyalja a középkorban és az újkorban is az egyik legfontosabbnak és legösszetettebbnek számító jelegyüttes, a pénzérme néhány fontos jelét, a pénzverőjegyet, a pénzbrázolást (a pénzen látható képet vagy domborművet, többnyire valamelyik uralkodó képmását) és a pénzfeliratot. A pénzverőjeleket arra használták, hogy azonosítsák velük a pénzérmék előállítására jogosult pénzverdét. Jeltörténeti szempontból ugyancsak érdekesek és vizsgálhatók a pénzekeken megjelent uralkodói képmások (pénzbrázolás), amelyekkel másfajta jelek – mint az uralkodó rangjelzése, a korona, a körfelirat és annak záró jelei, valamint a vallási hovatartozásának jelei – jelentek meg. A pénzérmékre nyomott jelek esetében a szemiotikus a numizmatikussal működik együtt, és annak kiterjedt érmétörténeti tudását például a jelek különféle fajtáinak szemiotikai szétválasztásával és a jelalakzatok elemzésével egészítheti ki. Ugyancsak külön szócikkek foglalkoznak a különféle iparos szakmák jelvényeivel, a cégérekkel, a céházslókkal, cégpecsétekkel, amelyek maguk többnyire erősen ikonikus jelalakzatok is. Az ipartörténész a jeltörténésztől hasonlóképpen azt is megtudhatja, hogy milyen jelalakzatokból épültek fel ezek a szakmaazonosító tárgyak. A lexikon szócikkeken alapuló felépítése, és ezek a már jeltörténetinek is tekinthető részei kiváló alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a további tudományos munka során immár a szemiotikai kiegészítések és rendszerezések is megjelenjenek az elő-

készítő kutatásban és azután magukban az egyes szócikkekben is. Mivel a jeltörténet egyik középponti témája a fejlődés, ennek ellentétére, a jelek romlására és elhalására is erős figyelem irányul. A jeltörténész rámutat tehát arra, hogy a jelek nemcsak módosulnak és fejlődnek, hanem romlanak, jelentésük elhalványodik vagy erősen megváltozik, sőt teljesen ki is hálnak. Így a céhekkel együtt eltűntek a célzászlók és a cégpecsétek is, és napjainkban már legfeljebb csak a múzeumokban lelhetők fel. Egy-egy etnikai vagy nyelvi kisebbség kihalásával vagy asszimilációjával, és ilyképpen a kultúrájának a le hanyatlásával jelek romlása és teljes eltűnése következhet be.

Ahhoz, hogy a jeltörténet legfontosabb kérdéseit részletesen boncolgatni lehessen, szükség van néhány nagyon alapvető szemiotikai fogalom és alapelv ismertetésére. A tudományos szemiotika minimumához tartozik négy elméleti szemiotikai tétel, amelyek közül a harmadikat és a negyediket a kiváló amerikai filozófus és szemiotikus, Charles Sanders Peirce (1839–1914) fedezte fel és fogalmazta meg. Egyébként ő az első kettőt is elfogadta, sőt némileg pontosította és nagyon határozottan előtérbe állította őket szemiotikájában. Az első elméleti tétel szerint a jel csak jelviszonyban születhet meg, tehát valami csak akkor jel, ha valaki annak fogja fel. A második tétel szerint a jelviszony eleve hármass viszony. Ez a hármass viszony három fő összetevőt foglal magában – a jel tárgyát vagy denotátumot, a jelet és a jelértelmezőt, amelyek mindegyikét egymással egy-egy részviszony kapcsolja össze. E három részviszony megléte miatt számít a jelviszony hármass viszonynak. A harmadik, magától Peirce-től eredő tétel szerint a jeltől megkülönböztetendő a jelhordozó, vagy másképpen fogalmazva a jel jelhordozóból és jelentésből áll. Minden tárgy, folyamat, történés, jelenség jelhordozóvá válhat, vagyis a jelnek olyan részévé, amely a jelentést hordozza. Ez a legnehezebben megérthető tétel, mert élesen szemben áll a mindennapi, nem tudományos jelfelfogással, amely a tudománnyal szemben azt feltételezi, hogy a jelbeliség mint valami dologi sajátosság illet meg egy tárgyat vagy folyamatot. Ezért néhány példát hozok fel a jelhordozó és a jel különbségére: egy atom megjelenése egy fizikai folyamat lezajlásának jele lehet, és ugyanígy, egy sajátos alakú galaxis is az óriási anyagtömegével és belső távolságaival

egyetlen jel lehet a megfigyelő számára, például egy mellette vagy benne működő anyagnyelő fekete lyuk jele a világűrben. A jelhordozók lehetnek spontán választottak, amelyeket alkalmilag, esetleg csak egy alkalom erejéig használunk, és lehetnek előre megformáltak. Az ember tehát bizonyos tárgyakat eleve azért alakít ki, hogy jelhordozók legyenek, például ilyen egy közlekedési tábla. De ez sem válik jellé, ha senki sem tekintti annak. A sivatag közepén, ahol semmilyen út sincs és senki sem jár, vagy a tenger fenekén, vagy a Hold felszínén ez a tábla csak egy darab fém. Ahhoz, hogy jelként funkcionáljon, jelviszonyba kell kerülnie, és ehhez egy jelértelmezőre, egy emberre van szükség. Végül a negyedik tétel azt mondja ki, hogy a legalapvetőbb jelfelosztás a szemantikai, amely szerint egy jel lehet index, ikon vagy szimbólum.

A jeltörténeti elemzés során is szükséges elvégezni a rendszeres szemiotikai elemzés néhány alapvető aktusát. Ezek közé tartozik a jelosztályozások alkalmazása is, amelyek a szemiotikus eszköztárnak kiemelkedően fontos részei. Átfogó osztályozási rendszer akárcsak vázlatos bemutatását e tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, ezért csak a három legalapvetőbb jelosztályozási formát mutathatom be. Ezek közül is a Peirce-től eredő, már említett szemantikai jelfelosztás a legfontosabb. E szerint már az elemzés elején nagyon érdemes tudni, hogy a vizsgált jelek a három jelfajta – index, ikon, szimbólum – közül melyik csoportba tartoznak. A rendszeres szemiotikai elemzés másik fontos lépése a legalapvetőbb pragmatikai jelfelosztás alkalmazása, miszerint vannak személyes és személyközi jelek, valamint közjelek és jelintézmények. A személyes jelet csak egy ember használja. Ha már legalább két személy ismer és használ egy jelet, akkor az személyközi jel. A széles nyilvánosság közönsége számára szánt és annak tagjai által használt jelek a közjelek, amelyek jelentése nyilvános, tehát általánosan elérhető vagy megtudakolható. A több időszakon keresztül alkalmazott, megszilárdult és beágyazódott közjelek válnak jelintézménnyé. Az intézményesült jelek, éppúgy, mint az intézményesült nyelvi formák, legtöbbször a többi, másfajta intézménytípushoz, például szervezeti formát öltött intézményhez kapcsolódnak. Egészében elmondható, hogy az intézmények különféle formái a jelintézményekkel együtt hálózatot alkotnak. Ez az összetartozás kiemelten indokolja a művelődéstörténeti jelentőségük vizsgálatát.

Végül az elemzés harmadik, szintén egészen alapvető jelosztályozása jelentéseméleti. Ebben a jelosztályozásban elsősorban a típusjel és a példányjel megkülönböztetésére kerül sor. A típusjel olyan jel, amelynek legalább egy, de a gyakorlatban általában több példánya van. A típusjel gyakran az első jel, mintegy a prototípus szerepét tölti be, amelyről azután a további másolatok, példányjelek készülnek. A példányjelet mindig valamilyen közös sajátosság, és pedig elsősorban a jelhordozók közötti hasonlóság kapcsolja össze a maga típusjelével. A jeltörténeti elemzéseknek kedvelt témája az, hogy valamely jel honnan ered és esetleg milyen átalakuláson ment át, és hogy a későbbi jel jelhordozója megőrizte-e az eredeti jel, vagyis a típusjel jelhordozójának sajátosságait, valamint hogy az eredeti jelentés megmaradt-e és milyen mértékben. Ez a felosztás olyan alapvető, hogy a peirce-i szemiotikától jelentősen eltérő saussure-iánus szemiotikában is találunk hasonló szétválasztást. Ferdinand de Saussure (1857–1913) alapvető nyelvtudományi, de szemiotikailag is értelmezett felosztása szerint a *langue*, az elvont nyelv, a létrejött nyelv rendszerét jelenti általában, és ez szótárakban, nyelvi lexikonokban jól lerögzíthető. Ettől megkülönböztetendő a *langage* mint az ember nyelvi képessége és aktusa a nyelv mindennapi, konkrét használatára. A *langue*-ban foglalt meghatározások alapozzák meg a jelentéseket és így lehetővé teszik az egyéni mindennapi beszédet, amely a *parole* (beszéd) formájában jelenik meg. A *parole* a *langage* (nyelvezet) egyik részét képezi, és az általa jelölt mindennapi egyéni nyelvhasználatba beleértendő a nyelv írásos formájú egyéni használata is. Az egyéni nyelvhasználatot jelölő *parole* tehát a mindennapok gyakorlatában beszélt és írott nyelv, amelynek egységei visszavezethetők a *langue*-ban, az elvont nyelvben levő szabályokra és szavakra, amely utóbbiak a szemiotika felől típusjeleknek tekinthetők. Ha a szavak bizonyos mindennapi konkrét kontextusokban jelekké válnak, akkor ugyanúgy olyan példányjelekként teszik ezt, amelyekhez a szótárakban megtaláljuk a szó alakjának és jelentésének általános leírását, mint az általában vett jelnek vagy típusjelnek a leírását. E felosztás bevezetésénél mindkét tudóst erősen befolyásolta a kanti filozófia. Emellett Peirce a hegeli filozófiára is támaszkodott, Saussure-t pedig még az újkantiánus filozófia is meg-

ihlette. A saussure-i felosztás azt is bizonyítja, hogy a peirce-i felosztás, amely előbb alakult ki, és ezen fölül jóval általánosabb is, valójában kiterjeszhető a nyelvre, annak egyes részeire is, amikor a szavak jelviszonyba kerülnek.

Végül az elméleti bevezetés utolsó részeként említem meg a jelaktusokat, amelyeket az emberek részben a beszédaktusokkal együtt, részben pedig teljesen önállóan használnak. Jól ismert, hogy John Langshaw Austin (1911–1960) felfedezte, vagy inkább újra felfedezte a beszédaktusokat. A beszéddel akkor cselekszünk, ha például egy mondatunk nem leír vagy bevezet valamilyen cselekvést, hanem kimondása maga a cselekvés, amelynek azután következményei vannak. Ilyen beszédaktus például az a mondat, hogy „Az ülést megnyitom”. De nemcsak mondatokkal, hanem jelekkel is lehet cselekedni. Például egy gongütés is jelezheti az ülés megnyitását. Az árveréseken egy kalapáccsal ütnek egyet, ha már eljutottak a végső, legmagasabb árajánlathoz, amelynél nagyobb már senki sem akar tenni. Ez a kalapácsütés jelzi, hogy az árverésre bocsátott tárgy új tulajdonosra lelt. A közjelek és a jelintézmények úgy kapcsolódnak össze a jelaktusok elméletével, hogy a jelaktusokat leggyakrabban e két jelfajtával hajtják végre egy közösség szabályrendszere alapján. Az egyes jelaktusok e szabályközösségeken belül nyerik el a jelentésüket. A jelaktusok rendre felbukkannak a művelődéstörténeti kutatásokban éppúgy, mint a művészettörténetiekben, hiszen közülük a legfontosabbakat és legnevezetesebbeket vagy műalkotások, például festmények, vagy szobrok ábrázolják. Így az emberi alakot megformáló műalkotások régi közösségek és civilizációk jelaktusait őrzik meg az utókor számára. Ezek a most idézett elméleti szemiotikai alapelvek a jeltörténeti elemzés megalapozásának szempontjából nagyon fontosak.

Ezeket előrebocsátva térek rá tulajdonképpeni tárgyamra, a jeltörténeti elemzésre, amely egyrészt a művelődéstörténet minden ágában és az összefoglaló művelődéstörténeti elemzésben jelen lehet, másrészt pedig a szemiotika egyik részdiszciplínája. A művelődéstörténet egyes ágaiban felhalmozódó szakismeret ugyanis, ha finomabb felbontásban és alaposabban megvizsgáljuk, nagymértékben jelekből és e jelekre vonatkozó ismeretekből áll össze. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szemiotikusnak mindenütt, minden kutatási területen jelen kellene

lennie. Felvetődik tehát a kérdés, hogy mikor válik szükségessé, hogy a szemiotikus is bekapcsolódjék a kutatásba? Nos, ott, ahol probléma van, ahol nincs jel, vagy nem elegendő számban és minőségben állnak rendelkezésre, vagy nem értelmezhetők, vagy sokféleségük miatt nem rendszerezhetők. Alapvetően tehát nincs szükség a szemiotikusra például az orvosi rendelőben, vagy az orvostörténet területén, mert az orvos tudja értelmezni a tünetekről szóló beszámolókat, illetve azokat a tüneteket, amelyeket saját maga fedez fel a betegen, és az orvostörténész pedig tudja, hogy milyen tünetekről olvas vagy milyen egészségügyi tárgyi emlékeket vizsgál. De amikor már arról van szó, hogy ugyanazon betegség tünetei korszakokon keresztül is változtak, vagy általában az orvosi jeltipológiát akarták megújítani, akkor a szemiotikus már esetleg segítséget nyújthat. Hasonlóképpen segítségére lehet a címerek szakértőjének, a heraldikusnak, amikor az egyes címerek kialakulásának történetét elemzi, vagy a címerek fejlődésének hosszú távú trendjeit kívánja leírni.

Az egyes művelődéstörténeti tudományágak szakmai munkáit maguknak a specialistáknak kell elvégezniük, de az elméleti szempontból jól megalapozott szemiotika már segíthet nekik a jelek osztályozásában, annak megmutatásában, hogy ők valójában milyen jeleket is látnak. Képzeljük el azt az esetet, hogy egy volt csatatéren talált fémtárgyak között csak egy orvos, még inkább csak egy orvostörténész fedezi fel azt az eszközt, amely nem valamely fegyver vagy páncélzat alkatrésze volt, hanem a sebesülteket kezelő orvos műszere, ő használta gyógyításra. Ha azonban ismeretlen funkciójú és jelentésű jelet fedeznek fel ezen a műszeren, akkor már szükség lehet a szemiotikusra is mint jeltörténészre. Egy adott szakterületen általában a rutin körén kívül eső jelek azok a jelek, amelyek a szemiotikus bevonását szükségessé teszik. Adódnak tehát olyan esetek, amikor már nem elég az a tudás, hogy egy jel minek a jele, ami főleg az egyes szakterületek szakértőire tartozik, hanem ezzel párhuzamosan azt a kérdést is vizsgálják a szemiotikus segítségével, hogy milyen típusú jelet látnak, és az honnan eredt és hogyan, milyen irányba változott az idők során. Ki-ki beveti a maga szakmailag kiművelt megfigyelő képességét, de csak részben látják ugyanazt. Ennek oka az éppen most említett szempontbeli különbségen túl az a már említett eltérés is, hogy a szemiotikus jóval

nagyobb, finomabb felbontásban vizsgálja ugyanazt a jelenséget, ha a közreműködése szükségessé válik, és ezért sokkal több jelet lát, mint más részdiszciplínák képviselői. Munkáját elvégezve akkor lesz szüksége rájuk, ha a kapott részeredményeket valamely kulturális folyamat vagy művelődési rendszer tág összefüggésében kell elhelyezni. A más részdiszciplínák képviselőinek és a szemiotikusnak a munkája a művelődéstörténetben ily módon is kiegészítheti egymást. A művelődéstörténet egésze távlatot ad a szemiotikus munkájának, míg a szemiotikus számos apró, de mégis fontos kérdésben segítséget nyújt a többi művelődéstörténeti részdiszciplína képviselőinek.

A fenti példákból kirajzolódik, hogy háromféle jeltörténet van kialakulóban, amelyek közül az első valamilyen szakterületen belül, mint például a céhtáblafajták ismerete vagy a címertan, bontakozik ki. Ez a fajta nagyon speciális jeltörténet szorosan a művelődéstörténeti szakterület részét képezi. A másik jeltörténet a művelődéstörténet egészén belül jelenik meg és az egyes részdiszciplínák és szakterületek jelekről való ismereteit egyesíti. Erre különösen az egyes elkülöníthető korszakok összképének felrajzolásához van szükség. Végül a harmadik fajta jeltörténet a szemiotikán belüli, és ez az igazán egyetemes jeltörténet, amely csak az elméleti szemiotika segítségével alakítható ki és fejleszthető tovább. Ugyanakkor ez az egészen általános jeltörténet sem választható el teljesen a művelődéstörténettől, hiszen az mindenkori empirikus anyagot szolgáltat számára. A szemiotikán belüli jeltörténeti kutatás tehát egyrészt elméleti támpontokat nyújt a másik két jeltörténeti területen folyó elemző munkához, és, másrészt, mindkettő fontos példátartat jelent nemcsak a szemiotikán belüli jeltörténethez mint részdiszciplínához, hanem magához az elméleti szemiotikához is.

A jeltörténeti vizsgálódásoknak több területen is gyakorlati jelentőségük van, így mindenképp az alkalmazott szemiotikán belül, ahol nagyon gyakori az új vagy újszerű jelek tervezése. De a művelődéstörténeten belül is hasznos lehet, hiszen annak például fontos funkciója az emlékezés különféle társadalmi formáinak támogatása. Az értékes hagyományok megőrzéséhez és a félreértések és tévedések eltávolításához megfelelő jeltörténeti szaktudás is szükséges. A jeltörténet e területen egyrészt a művelődéstörténetész, másrészt valamilyen

rendezvény vagy előadás rendezőjének munkáját támogathatja. Egy korhú elemeket felvonultató ünnepség, vagy korhú jelmezekben és díszletek között játszott előadás vagy film létrehozásához a művelődéstörténetész munkájára is szükség van. Az ide felhozható példák közül az elméleti szemiotika egy fontos témájának, az ikonicitásnak az alkalmazhatóságára szeretnék rámutatni. Az ikonicitás az a fajta jelviszony, amikor a jel tárgya és a jelhordozó között hasonlóság áll fenn, és ez befolyással van a jelentésre is. Az ikonicitásnak fokozatai vannak, és ezek tudatos kezelése is fontos a művelődéstörténeti tudás felhasználása során.¹ Az ikonicitásnak e példája azt szemlélteti, hogyan használható fel az ikonicitás szemiotikai elmélete a kulturális emlékezet tudatos ápolására és a régi jelek megfelelő alkalmazására. A korhú várjátékok bemutatását elsősorban a művelődéstörténetész munkája alapozza meg. Az itt felvonultatott és alkalmazott jelek sokasága különféle mértékben hasonlíthat az eredeti, főleg a múzeumokban fellelhető jelekhez. A várjátékok rendezőjét és résztvevőit segítheti annak tudatosítása, hogy milyen jelviszonyt alakíthatnak ki a múlt egyes tárgyaihoz, folyamataihoz és történéseihez. Az ikonicitásnak Peirce által bevezetett fokozatait alkalmazva lehet a régi jel és mai megfelelője közötti hasonlóság másolatszerű, diagrammatikus (szerkezethű) vagy metaforikus. A felsorolás sorrendjében az ikonicitás, vagyis a hasonlóság mértéke csökken. Ha tehát a régi jelet utánzó jel jelhordozója másolatszerű, akkor erős a hasonlósága a régivel, ha diagrammatikus, akkor a hasonlóság már csak strukturális vagy szerkezethű. Végül, ha a hasonlóság tovább csökken, csak egy vagy néhány mozzanattól áll, akkor már csak metaforikus jellegű. A jelhordozók és a jeltárgyak közötti hasonlóság csökkenési folyamatát elemelve a hasonlósági fokozatok keletkezési folyamatát deikonizációnak neveztem el. Ha az említett példában, a korhú várjátékokban a rendező az egykori várbeli jelenelekben a korábbiaknál nagyobb fokú hűségre törekszik, akkor azokhoz képest erősebb ikonicitású jeleket kell választania és alkalmaznia, és így reikonizálja azokat. Ahol viszont az egykori hagyományoktól és az abban foglalt jelektől jobban el szeretne oldódni, ott kisebb ikonicitású jelekre van szüksége, ezért deikonizálja őket. A szemiotikai tudatosság tehát a művelődéstörténeti tudás gyakorlati alkalmazásában is fontos lehet.

Előfordul azonban az is, hogy a szemiotika új eredményei új jelenségek és folyamatok leírását teszik lehetővé más elemzési szempontok érvényesítésével a már kikutatottnak számító jeltörténeti területen. A következő, második körben erre hozok fel egy példát. Olyan jelfajtát választok, amelynek példányai a művelődéstörténet területein is fontos szerepet töltek be. Ez a jelfajta az intézményesült jel, a jelintézmény, amelyet az elméleti szemiotikai bevezetésben a legfontosabb pragmatikai jelosztályozás részeként nagyon röviden már említettem. A személyes és személyközi jelek mellett vannak még közjelek és a még ezeknél is jobban megszilárdult jelintézmények. Nagyon sok személyközi jel van, szinte minden közösségben több készlet van belőlük használatban. Ha egy jel már nagyon széles körben, egy egész nyilvánosság számára ismertté válik, akkor közjelenek nevezzük. Közjelek például azok a jelek, amelyek a helyiségek funkcióját jelzik. Például egy zuhanyrózsa ikonikus jele mutatja a zuhanyozásra szolgáló helyiséget, egy zöld kereszt jele vagy a talpas edényre felfelé tekerődő kígyó összetett jelcsoportja jelzi a gyógyszerárakat. Itt megint fontossá válik a jelhordozónak a jeltől való megkülönböztetése, mert a közjelek esetében nem csupán a jel mint egész, hanem jelhordozója is szabályozottá, rögzítetté válik. Ez a mondhatni szabványosulás lesz az egyik fő garanciája annak, hogy a személyközi jelünk valóban közjelle válik, azzá szilárdul. Ennek a sornak a végén áll a negyedik jelfajta, az intézményesült jel. Egyes hosszú ideig és széles körben használt közjelek intézményesült jelekké válnak, amelyek használatára idővel már legtöbbször kidolgozott szabályok, sőt esetenként törvények is vonatkozhatnak. A szabályozás – akár írott, akár íratlan – egyaránt vonatkozik a jelhordozóra és a jelentésre. A jelintézmények azonban egyik napról a másikra is keletkezhetnek, éspedig úgy, hogy rendeleti úton létrehozzák őket, ahogy például az EU zászlóját is a tagországok küldötteinek közös döntése alapján vezették be. Ez a példa is mutatja, hogy a jelintézményeknek a történelemben milyen kiemelkedő szerepük lehet. Az intézményesült jelek vagy jelintézmények már a művelődéstörténeti kutatásokban és művekben is megjelennek, hiszen a különféle, ismertté vált szervezeteknek, társaságoknak, államigazgatási alrendszereknek megvoltak és megvannak a saját jelintézményeik. A bevezető részben már említettem, hogy a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* egyes

szócikkeiben már találunk utalásokat ilyen jelenségekre. Ilyen jelintézmény például az MTA esetében a pecsét, vagy azon belül a csészét tartó nőalak a sassal, amely, mint ismeretes, Ender János festményéről került oda.

Eddig dióhéjban a közjelek és a jelintézmények megjelenését és használatát taglaltam és utaltam a művelődéstörténeti jelentőségekre. Ezeknek a jeleknek egy részével azonban cselekedni is lehet – és ezzel már eljutottunk a jelcselekvések, vagy más szóval jelaktusok területére.² A történelmi jelaktusokhoz tartozik a zászlók használata az ünnepeken. Történelmünkben kiemelkedő fontosságú jelaktus-sorozat volt például az új király megkoronázása. Az a napjainkban is folyó kutatás, amelynek keretében a magyar királyi koronával és a koronázási szertartásokkal foglalkoznak, nagymértékben jelaktusokat tár fel és a szemiotikus számára szerfölött érdekes. De ugyanígy szemiotikai jelentőségű lehet az a kutatás is, amely például az orvossá avatás szertartásainak fejlődésére irányul. Az aktuális jelaktusokat gyakran történeti jelaktusokhoz kapcsolják, azokból vezetik le. Az új közösségek és mozgalmak igyekeznek megteremteni a saját jelaktusaikat.

A felhozott jelaktuspéldák jól mutatják, hogy egy-egy jelaktusban olyan tárgyak, eszközök szerepelnek, amelyek mint jelek (valójában szemiotikai szempontból jelhordozók is) közjelek, még inkább intézményesült jelek vagy jelintézmények. Az árverésen használt kalapáccsal végrehajtott jelaktus itt ismét példa lehet. Ennek a hangja nagyon jól ismert jel, és az árverés szabályzatában benne foglaltatik, hogy ha ezt a kalapáccsot már használták a licitálás lezárására, akkor további ajánlatnak nincs helye. A ma már bevettnek számító vagy történelmi-nek elismert jelaktusokat csak intézményesült jelekkel lehet végrehajtani, amelyek alkalmazását szigorú szabályok írták elő. Napjainkban is szabályok rendezik azt, hogy az országzászlót mikor vonják le és fel, és mikor eresztik esetleg félárbocra. Mivel a közjelek és a jelaktusok létrejöttéhez, a feltételükül szolgáló szabályrendszerek kialakulásához idő kell, a szemiotikai vizsgálatuk már eleve történeti dimenziókban zajlik, tanulmányozásuk *ab ovo* nem nélkülözheti a jeltörténeti kutatást.

E tanulmányban elsősorban arra törekedtem, hogy a jeltörténet és a művelődéstörténet kapcsolatának néhány aspektusát szemiotikai

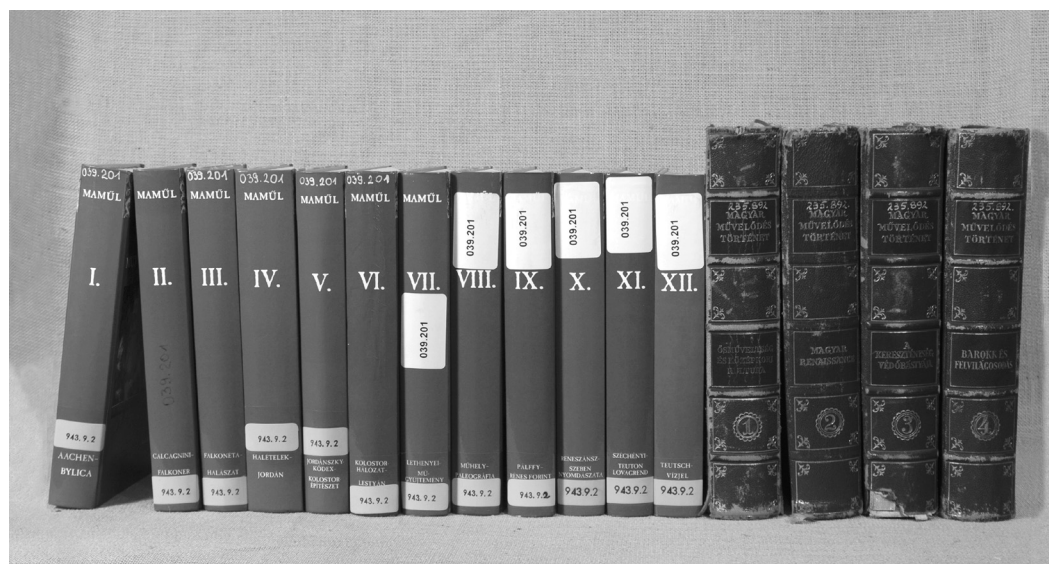
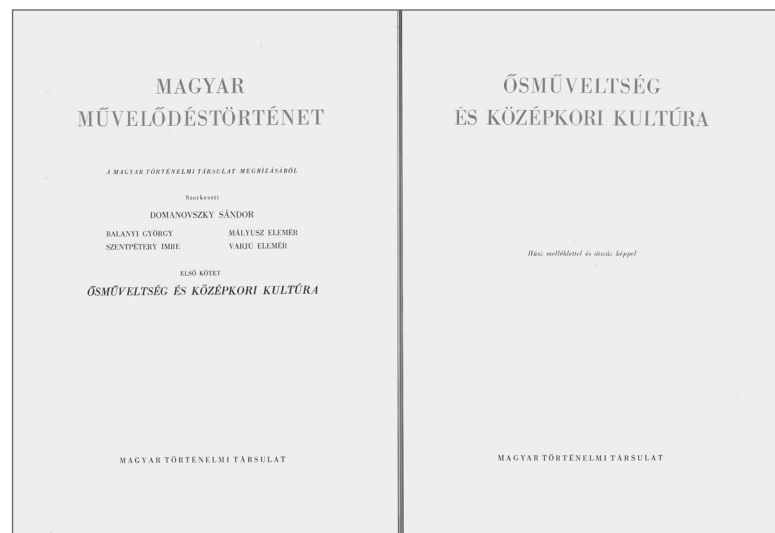
szempontból megvilágítsam. Ennek során először olyan elméleti szemiotikai alapismereteket mutattam be – részben Peirce nyomán –, mint a jelviszony, a hármas viszony, a jelhordozó és a jelentés, valamint a különféle jelosztályozások ismérvei. Ezután a művelődéstörténész és a szemiotikus munkakapcsolatának néhány fontosabb elemét vizsgáltam. Kimutattam, hogy háromfajta jeltörténeti kutatási terület kezd kialakulni. Egyrészt a művelődéstörténet egyes szaktudományain belül, másrészt ezek között, az egyes korszakokkal kapcsolatos eredmények összekapcsolásával bontakozik ki a jeltörténeti kutatás egy-egy nagy területe. A harmadik fajta jeltörténet-írás a szemiotikán belül formálódik. Fogalmainak és módszereinek alkalmazása jelentősen segítheti a másik kettő művelését. Ezt követően több példát hoztam fel arra, hogy az elméleti szemiotikai fogalmak alkalmazása hogyan nyithat meg kutatási területeket a művelődéstörténeten belül. Először a művelődéstörténeti tudás egyik gyakorlati alkalmazási területét írtam le azt megmutatandó, hogy az ikonicitás elméletét hogyan lehet felhasználni a kulturális emlékezet ápolásához, például egy korhű rendezvény kialakításához. Ezt követően néhány példát hoztam fel az intézményesült jelekre vagy jelintézményekre, amelyek más intézményekkel együtt alakulnak ki és működnek. Végül a jelaktus fogalmát mutattam be néhány példa segítségével, rámutatva arra, hogy a közjelekkel és a jelintézményekkel a kultúra legkülönbözőbb területein lehet szabálykövető módon cselekvéseket megvalósítani.

A mai szemiotika már képes egyesíteni azoknak a történelmi segédtudományoknak, művelődéstörténeti részdiszciplínáknak és kutatási területeknek a jeltudományi aspektusait, amelyeken belül a jelek és köztük a jelintézmények valamilyen fajtájával foglalkoznak. Jelentős szinergikus hatásokat lehet várni attól, ha egy-egy művelődéstörténeti korszak különböző aspektusokból tanulmányozott közjeleit és jelintézményeit egy átfogó szaktudomány, a jeltudomány égisze alatt elemzik. A jelfejlődés elemzéséhez a szemiotika eszköztára napjainkban már gazdagabb és rendszerezettebb, mint a művelődéstörténeté. Ez kínál lehetőséget arra, hogy idővel a jeltörténet a művelődéstörténeten belül esetleg önálló részdiszciplínává váljék. Véleményem szerint ez már napjainkban is kívánatos volna. A szemiotika bevonása

nemcsak egyes közjelek és jelintézmények fejlődésének jobb vizsgálatát mozdítja elő, hanem főleg azt, hogy a már eddig is vizsgált jelfejlődési mozzanatok a művelődéstörténet különféle ágaiból egymás mellé kerüljenek és bizonyos átfogó trendeket le lehessen írni. Ilyen átfogó trendelemzés lehet az, amely az intézmények különféle fajtái, köztük természetesen a jelintézmények kialakulásának, fejlődésének és összekapcsolódásának folyamatait vizsgálja. Összességében véve a szemiotikának szinte minden területe hozzá tud járulni a jeltörténeti kutatások megalapozásához és kivitelezéséhez.³

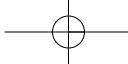
JEGYZETEK

- ¹ Részletesebben lásd SZIVÓS Mihály, *A jeltől a kódig, Rendszeres szemiotika*, Budapest, Loisir Kiadó, 2013.
- ² Részletesebben lásd SZIVÓS Mihály, *A jelaktusok elmélete*, Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir Kiadó, 2014.
- ³ További szakirodalom: Paul COBLEY, *The Routledge Companion to Semiotics*, London, New York, Routledge, 2010; Roman JAKOBSON, *Semiotik. Ausgewählte Texte 1919–1982*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988; Charles W. MORRIS, *A jelelmélet megalapozása, A jelelmélet alapfogalmai = A jel tudománya – szemiotika*, szerk. HORÁNYI Özséb, SZÉPE György, Budapest, General Press, 2005, 39–71., 74–80.; Winfried NÖTH, *Handbuch der Semiotik*, 2., vollst. neu bearb. und erw. Aufl., Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2000; Charles Sanders PEIRCE, *The Writings of Charles Sanders Peirce, A Chronological Edition*, ed. Edward C. MOORE, Bloomington, Indiana University Press, 1982–2014; *Questions de sémiotique*, ed. Anne HÉNAULT, David SAVAN, Drude von der FEHR, Jean-Claude PARIENTE, Paris, Presses Universitaires de France, 2002; Thomas SEBEOK, Marcelo DANESI, *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, 3rd, revised and updated ed., Berlin, Mouton de Gruyter, 2010; *Semiotik/Semiotics, Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur – A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*, Hrsg. Roland POSNER, Klaus ROBERING, Thomas SEBEOK, Vol. 1, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1997, 1–14.; VOIGT Vilmos, *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest, Loisir Kiadó, 2008.



**Mérföldkövek
a magyar művelődés-
történet-írásban**





KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata



Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

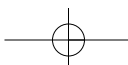


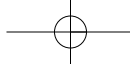
Mérföldkövek a magyar művelődés- történet-írásban

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE
MONOK ISTVÁN

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BUDAPEST – EGER
2015





A kötet az MTA Művelődéstörténeti
Állandó Osztályközi Bizottsága által szervezett, az MTA Közgyűlése alkalmával
megtartott tudományos ülésanyagát tartalmazza
2014. május 8.

A borítókép
Az akadémiai palota terve, a végleges megállapodás szerint.
Vasárnapi Ujság. XI. évf. 31. sz. 1862. aug. 3., 365. old.

ISBN 978-973-09-8335-8
ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

© Magyar Tudományos Akadémia 2015
© Kossuth Kiadó 2015

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
A kötetet Hitseker Mária szerkesztette
Műszaki vezető Badics Ilona
Nyomdai előkészítés Gróf Levente
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Nyomtatta és kötötte a Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető Vadász Katalin ügyvezető igazgató

Tartalom

Kósa László: Az újabb magyar művelődéstörténeti kutatások sokrétűsége	7
Mikó Árpád: A művészettörténet a művelődéstörténeti alpművekben	17
Szívós Mihály: A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból	27
Monok István: A könyves kultúra a művelődéstörténeti alpművekben	41
Viskolcz Noémi: A tudományköziség elve és gyakorlata művelődéstörténeti kézikönyveinkben	53
Ács Pál: A „második természet” – Irodalom és művelődéstörténet	65
Gazda István: Tudománytörténet a magyar művelődéstörténetet összegző nagyobb munkákban	81
Krász Lilla: A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban – Eredmények és perspektívák ...	97
Horn Ildikó: Történetírás és a kora újkori magyar művelődéstörténet	119
Gyáni Gábor: Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet – A paradigmaváltás dilemmái	129
Kószeghy Péter: A Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor (röviden MAMŰL) múltja és jövője	143
A magyar művelődéstörténeti összefoglaló művek jegyzéke	153
Személynevek mutatója	161

